

Araştırma Makalesi

Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye- Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analizi

Analysis of Economic Relations Between Turkey And Russia Before And After Aircraft Crisis

Zişan YARDIM KILIÇKAN

Dr. Öğretim Üyesi Kocaeli Üniversitesi

Dış Ticaret Bölümü

zisan.kilickan@kocaeli.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2962-3565>

Makale Gönderme Tarihi	Revizyon Tarihi	Kabul Tarihi
21.06.2020	14.10.2020	14.06.2021

Öz

Tarihsel, etnik ve kültürel bağları ve coğrafi konumları itibariyle Türkiye ve Rusya, bölgede kalkınma ve iş birliği açısından son derece önemli bir konuma sahiptir. İki ülke arasındaki artan ticaret hacmi ve diplomatik diyalog ilişkilerin gelişmesinin temel sebepleri arasındadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde ilk kez ana aktör olarak uçak krizi olayıyla Türkiye ve Rusya karşı karşıya gelmiştir. Türkiye, uçak krizi sonrasında uluslararası hukuk çerçevesinde elindeki tüm delilleri BM ve NATO'ya göndermiştir. Rusya ise 2000'li yıllarda gelişen Türkiye-Rusya stratejik ortaklık sürecini yok sayarak Türkiye'ye yaptırım uygulama kararı almıştır.

Bu çalışmada, öncelikle Türk-Rus ilişkilerinin tarihsel perspektiften incelemesi yapılmış ve bugünkü ilişkilere ışık tutulmuştur. Çalışma, bir Rus savaş uçağının düşmesiyle siyasi bir kriz yaşayan Türkiye-Rusya ilişkilerinin geçmişine ve bugününe bakarak uluslararası ticaretin nasıl ve ne oranda değiştiğini belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışmanın bölümlerinde, enerji, gıda, inşaat, turizm vb. sektörlerindeki son istatistik verilere yer verilmiştir. Uçak krizinin Türkiye-Rusya ilişkilerine ekonomik etkilerinin analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Türkiye, Ekonomik Kriz, Siyasi Kriz

Abstract

Turkey and Russia have an extremely important position in terms of development and cooperation in the region as well as the ethnic and cultural ties and geographic locations historically. Increased trade volume and diplomatic dialogue between the two countries are the main reasons for the development of relations. In the post-Cold War era, Turkey and Russia have confronted each other for the first time due to aircraft crisis event as a primary issue. After the crisis, Turkey has sent all the evidence to the hands the UN and NATO as part of the international laws. Russia has taken the decision to sanction Turkey by destroying the evolving strategic partnership between countries in the 2000s.

In this study, the Turkish-Russian relations were analyzed from a historical perspective and shed light on today's relations. This study aims to identify how and what extent the international trade has been changed in a political crisis with the fall of a Russian fighter aircraft by analyzing the past and present relations of Turkey and Russia. The latest statistical data from the sectors of energy, food, construction, tourism, etc.

Önerilen Atıf /Suggested Citation

Yardım Kılıçkan, Z., 2021. Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye- Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analizi, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(2), 1284-1312

are included in the different sections of this study. The economic impact of the crisis to the relations between Turkey and Russia has been analysed.

Keywords: *Russia, Turkey, Economic Crisis, Political Crisis*

1.GİRİŞ

Tarihsel süreç içinde, uzun bir geçmişe sahip olan Türk-Rus ilişkileri günümüzde uluslararası sistemde etkili bir yapı sergilemektedir. Her iki devletin de dış politika ve güvenlik birimlerinde kendi güçlerini göstermek için anlaşma odaklı esnek veya sağlam bir stratejiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ülkelerin uyguladıkları stratejiler, mevcut güç potansiyellerine göre değişmektedir. Özellikle Suriye konusunda her iki ülke de, bölgede istikrarın sağlanması için diplomatik zemin oluşturmuşlardır.

Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkiler, birçok farklı aşamadan geçerek günümüze kadar gelmiştir. Çoğunlukla döngüsel çatışma ve zaman zaman iş birliği dönemleri ile geçen bu tarihsel geçmiş, önemli izler bırakmıştır (Özbay, 2011). Türk-Rus ilişkilerinin tarihine baktığımızda, iş birliği ve barış dönemlerinin daha az görüldüğü söylenebilir. Türk ve Rus ilişkilerinde diplomatik çatışma ve siyasi sorunlar daha büyük boyuttadır. 1980'lerden sonra, ikili ilişkiler yapısalcı olarak gerçekleşmiştir (Büyükcakıncı, 2012).

Her iki ülkenin farklı alanlarda güçlenmesi ulusal çıkarlarda ortak politikalar yürütmelerini sağlamıştır. İkili siyasi ve ekonomik ilişkiler; askeri, teknoloji ve enerji yatırımlarının paylaşımı ile güçlenmiştir. Her iki ülke de birbirine bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Bu nedenle, ikili ilişkiler, stratejik ortaklık olarak, konuya dayalı ulusal çıkarların uyumlaştırılması yoluyla geliştirilmiştir. Rusya, küresel bir oyuncudur ve Türkiye, bölgesel düzeyde liderlik kapasitesine sahiptir.

Ekonomik ilişkiler, politik ilişkilerin lokomotifidir. Dolayısıyla, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkileri ekonomik ilişkiler ve politik ilişkiler olmak üzere değerlendirmek gelenekselleşmiştir. Rusya ve Türkiye ekonomileri birbirini tamamlamaktadır. Bu durum, Türkiye'nin Rusya ile olan ilişkilerine diğer ülkelerle olan ilişkilerinden farklılık kazandırmaktadır (Özel & Uçar, Dış Politika ve Güvenlik, 2019).

Türkiye ile Rusya arasındaki ekonomik ilişkiler, iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek ve iyileştirmek için öncü bir rol oynamıştır. Rusya'daki Türk inşaat şirketleri, Türkiye'yi tatilleri için tercih eden Rus turist sayısının artması, enerji kaynaklarının üretimi ve enerji kaynaklarının Asya'dan Batı piyasalarına geçişi Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki ekonomik ilişkilerin merkezi olmuştur. Ekonomik ilişkiler, Türk-Rus ilişkilerinde güven eksikliği ve ilişkilerin çatışmalı olduğu olduğuna dair geleneksel inancın değişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

1990'ların ilk yarısında Türkiye Rusya ilişkileri geçmişte yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle rekabetçidir. 1990'ların ikinci yarısında iş birliğine odaklanan bir geçiş dönemidir. Bu dönemdeki ekonomik gelişmeler neticesinde, ticari ilişkiler derinleşmiştir (Çelikkale, 2015). 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Rusya, birliğin diğer üyeleriyle birlikte özerk bir ulus devlet haline geldi. Aynı zamanda Soğuk Savaş'ın bitmesiyle, iki kutuplu uluslararası sistem sona ermiştir. Aynı yıl ortaya çıkan tek kutuplu uluslararası sistemde, Türkiye dünya düzeninin Batı tarafında kalmaya devam etmiştir. Sovyetler Birliği döneminde uygulanan Perestroika ve Glasnost politikalarına yaklaşan Rusya ile ikili ilişkiler daha sağlam bir zeminde sürdürülmeye çalışılmıştır. Türkiye, bu dönemde Orta Asya devletleri ve Rusya'nın bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olmak için ekonomik ve siyasi bağlamda uluslararası sisteme entegre edilmesine yardımcı olmuştur (Topsakal, 2016).

Türkiye ekonomisinde pozitif GSYİH büyümesi, ekonominin sanayi bileşiminde niteliksel değişimler, kalkınma ve ihracatın teşvik edilmesi Türkiye'nin dış ticaretinin artmasına yardımcı olmuştur. Ekonominin yapısını ve coğrafi kapsamını değiştirmesini sağlamıştır. Bu gelişme aynı zamanda, Türkiye'nin piyasa reformlarının ve ihracata yönelik büyüme modelinin büyük ölçüde başarılı olmasından kaynaklanmaktadır.

Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra radikal piyasa reformlarını başlatarak, sosyalist ekonomik modeli piyasa odaklı bir kapitalistle modelle değiştirmeyi amaçlamıştır. Bu radikal değişim 1990'larda ve 2000'lerin başında ülkenin makroekonomik değerlerinde önemli düşmelere neden olmuştur.

Türkiye'nin tarım endüstrisinden yüksek teknoloji ürünleri üreten bir ekonomiye dönüşmesi kısa bir dönemde olmuştur. Sovyetler Birliği'nin çöküşü Rusya ve Türkiye arasında çeşitli ekonomik alanlarda daha yakın iş birliğini kolaylaştırmıştır. Rusya, Türkiye ekonomisinin en büyük yatırımcılardan biri haline gelmiştir. Bilim-teknoloji, turizm, yabancı yatırım ve ticaret alanında her iki ülkenin iş birliği büyümüştür.

1980'lerin ikinci yarısında ve 1990'larda Türkiye ve Rusya ekonomilerinin çeşitli sektörlerdeki ticaret ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinde tamamlayıcı rolleri olmuştur. Bununla birlikte, ekonomik ilişkilerin başlangıcı 1930'lara kadar uzanmakta ve 8 Ekim 1937'de imzalanan Ticaret ve Navigasyon Anlaşmasına dayanmaktadır. Ticaret ve Ekonomik İş birliği Anlaşması 25 Şubat 1991'de imzalanmıştır. 15 Aralık 1997'de Karşılıklı Teşvik Anlaşması Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ekonomik ilişkilerin şekillenmesinde oldukça önemlidir (Kazgan, 2002).

Yapılan bir dizi anlaşma ile birlikte, 1984 yılında yapılan Doğal Gaz Anlaşmasının Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki ekonomik ilişkilerde önemli bir yeri vardır. Türkiye 1984 yılında yapılan Doğal Gaz Anlaşması ile 1987 yılından başlayarak yirmi beş yıl boyunca Rusya'dan doğan gaz alacağına söz vermiştir. Ancak bu sadece bir enerji anlaşması değildi, çünkü Türkiye, gazın yüzde yetmişini Türk mal ve hizmetleriyle ödemiştir. Sözleşmenin bu maddesi zaman içinde değişmiş ve miktarı son yıllarda yüzde yetmişten yüzde yediye düşürülmüştür (Gürtuna, 2006).

2001 yılında Türkiye'deki finansal kriz, iki ülke arasındaki ticaretin seyrini değiştirmiştir. Türkiye'deki devalüasyon, Türk ihracatçı firmalar adına rekabet ortamı yaratmıştır. Bu nedenle 2000 yılından başlayarak, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı yeniden yükselmeye başlamıştır. 2000 yılında Türkiye'nin ihracatı %9,3'ün üzerinde ve 2001'de %43,3 oranında artmıştır. Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan ithalatı ise, 2001 yılında yaklaşık %10,6 oranında azalmıştır. 2002 yılında, Türkiye'nin mal ihraç ettiği ülkeler arasında Rusya Federasyonu altıncı sırada ve Türkiye'nin ithalat yaptığı ülkeler arasında üçüncü sıradadır (Şen, 2003).

Türkiye ve Rusya arasındaki mevcut ticaret dengesizliğinin dört nedeni vardır: Birincisi Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan aldığı doğalgazın tüketiminin artması ve dünya enerji fiyatları Türkiye için ekonomik sorunlar oluşturmıştır. İkincisi, 1998-1999 ekonomik krizinde rublenin %75 oranında devalüe edilmesi, Rusya'nın Türkiye'den ithalatında keskin bir düşüşe neden olmuştur. Krizin ardından Rusya ithal ikame politikası çıkarmaya ve ithal edilen malzemelerin bir kısmını iç piyasada üretmeye karar vermiştir. Tekstil ve gıda endüstrisinde rekabetçi hale gelmiştir. Ekonomik ilişkilerdeki dengesizliğin dördüncü nedeni, BDT ülkeleri tarafından Rusya Federasyonu'na sağlanan vergi muafiyeti, mali açıdan güçlü Rusya pazarlarına girmeye hazır Avrupa ülkeleri ve AB ve Rusya arasında yapılan Ortaklık ve İş birliği Anlaşması Türk üreticilerin aleyhinde sonuçlar oluşturmıştır (Arafat & Alnuaimy, 2011).

2000'li yıllarda Suriye krizi konusunda iki ülkenin farklı bakış açılarına sahip olması kurulan stratejik ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Böylelikle Türkiye Rusya ilişkilerinde yaşanan uçak krizi ilişkinin revize edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Tanrısever O. , 2016). Türk hükümeti Esad rejiminin devrilmesini isterken, Rus hükümeti ekonomik desteğin yanı sıra Esad rejimini desteklemek için ordusunu Suriye bölgesine göndermiştir. Sonuç olarak ortaya çıkan çıkar çatışmaları Türkiye ile Rusya arasında gerginliğin tırmandırılmasına neden oldu (Yenişehirlioğlu, Salha, & Şahin, 2016). Rus hava kuvvetlerinin bombardıman uçağı, Türk hava sahasını tüm uyarılara rağmen ihlal etmiş ve 24 Kasım 2015 tarihinde Türk Hava Kuvvetlerine ait jetler tarafından vurulmuştur. Rus lider Putin ve Rus yönetiminin açıklamaları Türk-Rus ilişkilerini neredeyse durma noktasına getirmiştir (Şahin, Konak, & Karaca, 2017).

Kafkaslardan Balkanlara, Orta Doğu'dan Orta Asya'ya uzanan bir bölgede Türkiye ve Rusya'nın farklı bölgesel kimlikleri ve fayda algıları vardır. Türk-Rus ilişkilerinin genel yapısı, iş birliğinin ve rekabetin önümüzdeki yıllarda da ilişkilerin çoğunda olacağını göstermektedir. İlişkileri değerlendirirken, mümkün olduğunca gerçekçi olmalıdır. Türkiye ve Rusya'nın bugün elde ettiği çok boyutlu birliğin, tarihin kötü izlerini ve paylaşılan coğrafyanın zorluklarını da taşıdığını unutmamak gerekir. Her iki ülkenin ortak etki coğrafyasında yükselebilecek sorunlar, tarihsel ve kültürel bağlarla ilişkilerini hızla düşürme potansiyeline sahiptir (Özbay, 2011).

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ile Rusya arasında 24 Kasım 2015 tarihinde meydana gelen uçak krizi bağlamında, Türkiye ve Rusya arasındaki uluslararası ticaretin nasıl ve ne oranda değiştiğini değerlendirmektir. Çalışmada, öncelikle ekonomik perspektiften Türk-Rus ilişkileri ele alınmış, uçak krizinin oluşturduğu siyasi gerilimin ekonomik krize dönüşmesi ve uçak krizinin Türkiye-Rusya ticari ilişkilerine etkisinin analizi yapılmıştır. Araştırma, literatür taraması; kitap, gazete ve dergi gibi süreli yayınların, geçmişe dönük olarak tutulan yazılı ve sözlü kayıtların taranarak veri elde edilmesi neticesinde doküman analizi olarak da tanımlanan nitel araştırma yöntemlerinden metin / belge taramasına dayanmaktadır.

1. Ekonomik Perspektiften Türk-Rus İlişkileri

Uluslararası ticaretteki değişiklikler nedeniyle yükselen uluslararası ticaret ve uluslararası lojistik operasyonları, ülkeler arası siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkilerdeki dalgalanmalardan tam olarak etkilenmektedir. Geçmişte yaşanan birçok vakada, gergin ilişkileri olan ülkelerin karşılıklı ithalat ve ihracat düzeylerinde bir düşme olduğu görülmektedir.

Karşılıklı ekonomik çıkarlar, Rusya'nın bilimsel-teknik potansiyeli ve Türkiye'nin piyasa ekonomisini şekillendirme konusundaki geniş deneyimi, Rusya ve Türkiye ticari-ekonomik iş birliğini hızlandıran başlıca faktörlerdir. Komşu ülkeler olarak Rusya ile Türkiye arasındaki ticaret hacminin artması, tarafları karşılıklı ekonomik çıkarlara dayalı iş birliğini geliştirme çabalarını yoğunlaştırmaya teşvik etmiştir. Bu potansiyelin her iki ülke tarafından çıkarları doğrultusunda kullanılması ve bunun sağlanması için etkili adımlar atması ilişkileri daha da geliştirecektir. Her iki ülkede siyasi ve ekonomik dönüşüm süreçlerinden geçmiştir. Ekonomik ve siyasi alanlarda ilişkilerin gelişmesinin temel nedenleri, 2000'li yıllarda her iki ülkenin de dış politikalarda benzer yaklaşımlar göstermesi ve iki ülke arasında artan ticaret hacmi ve diplomatik diyalogdur (Özbay, 2011).

Tüketim malları, müteahhitlik ve turizm olmak üzere Türkiye'nin hizmet ihraç etmesine karşılık olarak Rusya'dan petrol, taşkömürü, doğalgaz ve yarı mamul ithal etmesi iki ülkenin birbirini tamamladığı fikrini desteklemektedir. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde, yatırımlar önemli boyutlara ulaşmıştır. Türkiye'den Rusya'ya yatırımlar söz konusu olduğu gibi, Rusya'nın tasarruflarındaki artışla birlikte, Rusya'dan Türkiye'ye de yatırımlar yönelmiştir (Turan, 2009).

Rusya Federasyonu'na yönelik ihracat kategorileri dikkate alındığında, ihracatın 2/3'ü tekstil hazır giyim-ayakkabı, gıda, kimyasal ürünler, elektrikli makine ve otomotiv sektörüyle ilgili ürünlerden oluşmaktadır. Ayrıca ilaç ve tıbbi malzeme, inşaat malzemeleri, deri, temizlik malzemeleri de bunlardan bazılarıdır. Başlıca ithalat kategorileri ise doğal gaz, petrol, taş kömürü, demir ve çelik hurdaları, petrol-bitüm minerallerinden üretilen petrol, demir ve çelik ara ürünleri, gazete kağıdı, kereste, alaşımsız alüminyum, alaşımsız çinko, rafine bakır katotlar ve ayçiçeği tohumudur (Duman & Samadov, 2003).

Türkiye'nin enerji ihtiyacının önemli bir bölümünü Rusya Federasyonu'ndan karşılaması, Rusya Federasyonu ile ekonomik ve ticari ilişkilerimizin geleceğini belirleyen önemli bir faktördür. Rusya Federasyonu Türkiye'den özellikle tüketim ağırlıklı malları ithal etmeye devam edecektir (Duman & Samadov, 2003). Her geçen yıl doğal gaz ithalatının artması Rusya lehine bir ticaret dengesizliğine neden olmaktadır. Rus yetkililer, bu dengesizliği telafi etmek için inşaat ihalelerinde Türk firmalarına öncelik verdiklerini ve önümüzdeki dönemlerde de Türkiye'den yarı

mamul ürün ve ekipman ithal etmeyi ve küçük ve orta ölçekli işletmelere odaklanmayı önermektedirler. İkliminden dolayı Rusya'nın tarım açısından zayıf olduğu bilinmektedir. Doğal gaz karşılığında ürün ve hizmet sunmak, tarım ve hayvancılığı dikkate alarak ihracat sektörlerinin Rusya'ya doğru çeşitlendirilmesi ön plana çıkmaktadır (Akgöl, 2007).

Tablo.1 ve tablo.2'den çıkarabileceğimiz genel sonuç şudur: Türkiye'nin ithalat yaptığı ilk 20 ülkenin yıllara göre ithalat oranlarına bakıldığında, Rusya'ya yapılan ithalat 2015 yılında gerçekleşen uçak krizinden sonra yıllar itibariyle düşmüştür. Fakat, uçak krizine rağmen ülkelere göre en çok ithalat yapılan 20 ülke arasında Rusya en çok ithalat yapılan ilk üç ülke arasında kalmaya devam etmiştir. 2015 yılında gerçekleşen uçak krizi nedeniyle 2015 yılında %40 oranında ihracatımızın düştüğünü, 2016 yılı itibariyle %70 oranında, 2017 yılı %53 oranında gerçekleşen düşüş ile birlikte 2014 yılında Rusya ihracat yaptığımız ülkelerin sıralamasında 7. sırada bulunurken 2015 yılında 8. ve 2016 yılında 11. sırada yer almıştır.

Tablo 1. En çok İthalat Yapılan 20 Ülke ve İthalat Oranları (Değer: Bin ABD \$)

Ülke	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010
Rusya Federasyonu	22.454.472	21.989.574	19.514.094	15.162.386	20.401.757	25.288.597	25.064.214	26.625.286	23.952.914	21.600.641
Çin	18.496.911	20.719.046	23.370.620	25.441.433	24.873.457	24.916.224	24.685.885	21.295.242	21.693.336	17.180.806
Almanya	17.976.309	20.407.264	21.301.869	21.474.989	21.351.884	22.369.476	24.182.422	21.400.614	22.985.567	17.549.112
ABD	11.186.234	12.377.681	11.951.744	10.867.793	11.141.462	12.727.562	12.596.170	14.130.546	16.034.121	12.318.745
İtalya	8.611.970	10.154.156	11.304.715	10.218.387	10.639.042	12.055.972	12.884.864	13.344.468	13.449.861	10.139.888
Hindistan	6.593.501	7.534.558	6.216.639	5.757.246	5.613.515	6.898.577	6.367.791	5.834.638	6.498.651	3.409.938
Fransa	6.353.520	7.413.025	8.070.897	7.364.715	7.597.687	8.122.571	8.079.840	8.589.896	9.229.558	8.176.600
Güney Kore	5.649.173	6.343.174	6.608.874	6.384.242	7.057.439	7.548.319	6.088.318	5.660.093	6.298.483	4.764.057
Birleşik Krallık	5.426.763	7.446.107	6.548.921	5.320.237	5.541.277	5.932.227	6.281.414	5.629.455	5.840.380	4.680.611
BAE	4.336.899	3.780.736	5.546.921	3.701.153	2.008.690	3.253.024	5.384.468	3.596.545	1.649.456	698.421
İspanya	4.226.810	5.492.456	6.372.911	5.679.305	5.588.524	6.075.843	6.417.719	6.023.625	6.196.452	4.840.062
Japonya	3.519.904	4.124.170	4.281.472	3.943.604	3.140.055	3.199.915	3.453.190	3.601.427	4.263.730	3.297.796
İran	3.270.614	6.931.258	7.492.104	4.699.777	6.096.254	9.833.290	10.383.217	11.964.779	12.461.532	7.645.008
İsviçre	3.256.670	2.816.560	6.899.988	2.502.961	2.445.864	4.821.031	9.645.289	4.304.864	5.018.977	3.153.702
Belçika	3.164.840	3.571.445	3.728.941	3.200.764	3.146.936	3.863.892	3.843.376	3.690.309	3.959.279	3.213.606
Hollanda	3.071.276	3.304.668	3.747.619	3.000.336	2.914.359	3.517.164	3.363.585	3.660.634	4.004.955	3.156.000
Ukrayna	2.604.427	2.645.479	2.817.133	2.547.636	3.448.171	4.242.612	4.516.333	4.394.200	4.812.060	3.832.744
Brezilya	2.595.006	3.257.706	2.544.928	1.788.012	1.792.241	1.728.745	1.408.806	1.770.094	2.074.354	1.347.525
İrak	2.517.522	1.420.433	1.527.573	836.298	2.965.050	268.544	145.684	149.328	86.753	153.476
Romanya	2.483.078	2.447.471	2.480.196	2.195.728	2.598.906	3.363.233	3.592.568	3.236.425	3.801.297	3.449.195
Diğerleri	64.908.608	68.870.126	71.471.793	56.531.232	59.540.333	72.148.297	73.276.097	67.633.673	66.529.961	50.936.400
Toplam	202.704.512	223.047.094	233.799.651	198.618.235	207.234.359	242.177.117	251.661.250	236.545.141	240.841.676	185.544.332

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2010-2020)

Tablo 2. En çok İhracat Yapılan 20 Ülke ve İhracat Oranları (Ülke sıralaması 2019 yılına göre yapılmıştır.) (Değer: Bin ABD \$)

Ülke	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010
Almanya	15.435.356	16.136.905	15.118.910	13.998.653	13.417.033	15.147.423	13.702.577	13.124.375	13.950.825	11.479.066
Birleşik Krallık	10.870.436	11.106.981	9.603.189	11.685.790	10.556.393	9.903.172	8.785.124	8.693.599	8.151.430	7.235.861
İtalya	9.299.633	9.560.164	8.473.471	7.580.837	6.887.399	7.141.071	6.718.355	6.373.080	7.851.480	6.505.277
Irak	8.999.483	8.346.026	9.054.612	7.636.670	8.549.967	10.887.826	11.948.905	10.822.144	8.310.130	6.036.362
ABD	8.057.985	8.304.649	8.654.268	6.623.347	6.395.842	6.341.841	5.640.247	5.604.230	4.584.029	3.762.919
İspanya	7.664.173	7.708.391	8.654.268	4.988.483	4.742.270	4.749.584	4.334.196	3.717.345	3.917.559	3.536.205
Fransa	7.641.421	7.287.093	6.584.199	6.022.485	5.845.032	6.464.243	6.376.704	6.198.536	6.805.821	6.054.499
Hollanda	5.446.100	4.760.562	3.864.486	3.589.432	3.154.867	3.458.689	3.538.043	3.244.429	3.243.080	2.461.371
İsrail	4.359.375	3.894.499	3.407.436	2.955.545	2.698.139	2.950.902	2.649.663	2.329.531	2.391.148	2.080.148
Romanya	3.859.599	3.867.040	3.139.188	2.671.249	2.815.506	3.008.011	2.616.313	2.495.427	2.878.760	2.599.380
Rusya Federasyonu	3.854.809	3.399.662	2.734.316	1.732.954	3.588.331	5.943.014	6.964.209	6.680.777	5.992.633	4.628.153
BAE	3.517.347	3.137.497	9.184.157	5.406.993	4.681.255	4.655.710	4.965.630	8.174.607	3.706.654	3.332.885
Mısır	3.318.768	3.053.535	2.360.734	2.732.926	3.124.876	3.297.538	3.200.362	3.679.195	2.759.311	2.250.577
Polonya	3.309.794	3.346.059	3.070.758	2.650.505	2.329.176	2.401.689	2.058.857	1.853.700	1.758.252	1.504.280
Belçika	3.247.926	3.950.933	3.151.422	2.548.240	2.557.805	2.939.108	2.573.804	2.359.575	2.451.030	1.960.411
Suudi Arabistan	3.185.628	2.636.000	2.734.522	3.172.081	3.472.514	3.047.134	3.191.482	3.676.612	2.763.476	2.217.646
Çin	2.587.333	2.912.538	2.936.262	2.328.044	2.414.790	2.861.052	3.600.865	2.833.255	2.466.316	2.269.175
Bulgaristan	2.542.168	2.669.699	2.803.182	2.383.500	1.675.928	2.040.157	1.971.247	1.684.989	1.622.777	1.497.384
İran	2.315.684	2.392.778	3.259.270	4.966.176	3.663.760	3.886.190	4.192.511	9.921.602	3.589.635	3.044.177
Fas	2.307.053	1.989.591	1.657.718	1.469.043	1.337.555	1.406.566	1.192.900	1.014.906	920.896	623.957
Diğerleri	59.710.602	57.460.011	48.898.706	45.386.631	49.930.433	55.079.236	51.580.643	47.979.825	44.791.627	38.803.454
Toplam	171.530.675	167.920.613	156.992.940	142.529.584	143.838.871	157.610.158	151.802.637	152.461.737	134.906.869	113.883.219

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2010-2020)

2. Bir Siyasi Gerilim Olarak Uçak Krizi ve Uçak Krizinin Ekonomik Krize Dönüşmesi

Ticari ve politik anlamda tüm ülkelerin birbirine ihtiyacı olması nedeniyle, bugün hiçbir ülke diğer ülkelerle olan ilişkilerini kesmek ve onlarla yüzleşmek istememektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye ve Rusya stratejik ortaklıklar kurmuş ve geliştirmiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyeliği adaylığı sonrası Rusya, Türkiye'yi potansiyel bir ortak olarak görmeye başlamıştır (Tanrısever O. F., 2016).

24 Kasım 2015 tarihinde Rusya'ya ait savaş uçağı Hatay Yayladığı bölgesinde milliyeti kimliğini gizlediği için değişen angajman kuralları çerçevesinde 5 dakika içerisinde 10 kez uyarılmasına rağmen Türk hava sahasına yönelik sınır ihlalini sürdürmesi nedeniyle vurulmuştur (Sabah Gazetesi, 2015).

Rus savaş uçakları, 3 Ekim, 4 Ekim ve 29 Ekim'de de Türk hava sahasına yönelik ihlallerde bulunmuş, ihlallerin ardından Rus yetkililer, her seferinde uygun çerçevede davet edilerek bilgilendirilmiş, 15 Ekim'de Genelkurmay Başkanlığı Karargahı'nda Türk ve Rus askeri yetkililer bir araya gelmiş ve Rus yetkililere yapılan toplantıda "angajman kurallarının en sıkı şekilde uygulanacağı" uyarısında bulunulmuştur. Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı yetkilileri yapılan telefon görüşmelerinde bu ihlallerden çok rahatsız olduğunu, bunun tekrar etmesi durumunda hiç istenmeyecek durumların ortaya çıkabileceğini ifade ederek Rus tarafını uyarılmışlardır (Türkten, 2015). Devletin toprağı gibi hava sahası da ülkesel bütünlük içerisinde değerlendirilmektedir. Hava sahasına yapılan bir müdahale devletin ülkesel bütünlüğüne yapılmış demektir (Kaya, 2015).

Yapılan ikili görüşmelerde angajman kurallarının dikkate alınmamasının devlet ciddiyetine yakışmadığı, sınırlar söz konusu olduğunda her devletin diğer devlete karşı çok hassas davranması gerektiği hemen her gün de dile getirilmiştir. Türkiye hava sahasını ihlal eden insansız hava aracını 16 Ekim 2015 tarihinde (olaydan yaklaşık bir ay önce) olayın ciddiyetinin daha iyi anlaşılması için düşürmüştür (Sabah Gazetesi, 2015)

Uçağın aidiyetinin belli olmaması, uçak pilotunun iletişime kapalı olduğuna işaret ettiği gibi pilot kendisini tanıtmadığı ve düşmanca niyeti olmadığını ispat etmekten kaçındığı Türk resmi açıklamalarına yansımıştır. Rusya tarafının uçağın Suriye hava sahası içerisinde ve sınırdan bir kilometre uzakta vurulmuş olduğunu belirtmesi hukuken bir önem taşımamaktadır. Uçak bir daha ihlalde bulunmayacağını kanıtlayamamış ve bu nedenle ihlalde bulunan uçağa müdahale hakkının kullanılması ilgili devletin takdirine bırakılmıştır. Rusya'ya yöneltmiş bir Türk saldırısı söz konusu olmamış fakat uluslararası hukukun çizdiği sınırlar içinde kalmak kaydıyla ekonomik, ticari ve benzeri tepkiler vermek ise Rusya'nın takdirinde gerçekleşmiştir. Uluslararası hukuka uygun bir şekilde Türkiye, Rusya tarafından bir meydan okuma ve sınama ile karşılaşmıştır (Kaya, 2015).

Uçak krizi, bölgesel ve küresel bir olay olarak, iki ülkenin siyasi ilişkilerinde sözkonusu gerilimlere neden olmuştur. Bu olaydan sonra hem Rusya hem de Türkiye uluslararası ortamda karşılıklı açıklamalarda bulunarak haklılıklarını kanıtlamaya çalışmışlardır (Çopuroğlu & Karpuzcu, 2017). Kasım 2015 yılında Türk F-16'larının Rus SU-24'ünü düşürmesinden kaynaklanan kriz, sadece Türk-Rus ilişkilerinde değil, aynı zamanda uluslararası topluluk üzerinde de ciddi bir etki yaratmış, bölgesel dinamikleri değiştirmiştir.

Yaşanan olayların arka planı göz önüne alındığında, Rusya Federasyonu Eylül 2015'te, Türkiye'nin çok hassas olduğu Bayır Bucak Türkmenlerini bombalayarak ve sınır ihlalleri yapmak suretiyle bu krizin gelişini tetiklemiştir. "Uçak krizi", Türkiye Rusya ilişkileri açısından birçok konuya açıklık getirmiştir. Putin'in Türkiye'nin birinci derece karar alıcılarını DAİŞ ile ilişkilendirmesi mevcut krizin diplomatik yollarla çözülmesini zorlaştırmıştır. Rusya ile Türkiye arasında uzun yıllardır tesis edilen güven zedelenmiştir. Krizi çözmek yerine ekonomik ambargoların ilan edilmesi ikili ilişkilerde yakınlaşma dönemini sona erdirmiştir. Rusya ile

Türkiye arasında uzun yıllardır tesis edilen güven yerini güvensizliğe bırakmıştır. Rusya'nın Türkiye karşıtı propagandaları devreye sokması ve krizi çözmek yerine ekonomik ambargoların ilan edilmesi ikili ilişkilerde devam eden yakınlaşma dönemini sona erdirmiştir (İmanbeyli, 2015).

Uçak krizi neticesinde, Türkiye'ye uçuşlarda ekonomik ve ticari yaptırımların uygulanması için talimatlar verilmiş ve Rusya bölgedeki füze savunma sistemlerini güçlendirmek için çalışmalar başlatmıştır (NTV, 2020). Bu yaptırım kararları şu şekildedir;

- Rusya'da güvenliği ilgilendiren alanlarda Türkiye merkezli ve hukuken Türkiye'ye bağlı olan kuruluşların faaliyet de bulunması yasaklanmıştır.

-Türkiye'den bazı gıda ürünleri ithalatının 1 Ocak 2016 itibarıyla durdurulması kararı alınmıştır.

-Türkiye'de üretilen belirli ürünlere Rusya'ya giriş yasağı getirilmiştir.

-İki ülke arasında yapılacak uçuşlar durdurulmuştur.

-Rusya'ya lojistik yapan araçlar, sıkı kontrol ve denetim altına alınmıştır.

-Karadeniz ve Azak denizindeki tüm limanlarda güvenliğin artırılması kararı alınmıştır.

-Türkiye'den Rusya'ya ithal edilen ürünlerin daha sıkı kontrol edilmesi kararı alınmıştır. Domates, soğan, arpacık soğanı, karnabahar, brokoli, salatalık, portakal, mandalina ve diğer turunçgiller, elma, üzüm, armut, şeftali, kayısı, erik, çilek ve karanfil, tavuk, hindi eti ve tuz (BBC NEWS, 2015).

-Türk vatandaşlarının işe alımlarına 1 Ocak 2016 itibarıyla kısıtlama getirilmiştir.

-Rusya'da daimi ikametgâhı olmayan Türk vatandaşlarının 1 Ocak 2016 itibarıyla seyahatleri vize alma şartına bağlanmıştır.

-Turizmde de yaptırımlar söz konusu olmuştur. Turizm geliri Türkiye açısından önemlidir. Rusya, Türkiye'nin Rus turistler için güvenli bir ülke olmadığı uyarısını yapması ile birlikte turizm şirketleri Türkiye tatil paketlerini iptal etmiştir.

Rusya'nın acilen aldığı önlemlerden, Moskova'nın böyle bir olaya hazır olduğu görülmektedir. Rusya, Türkiye'ye ticaret, inşaat ve turizm sektörleri kapsamında ekonomik yaptırımlar uygulamıştır. Türk tarafı Rus tarafı için herhangi bir misilleme önlemi almamıştır (Özel S. , The Crisis in Turkish Russian Relations, 2016)

3. Uçak Krizinin Türkiye-Rusya Ticari İlişkilerine Etkisi

Siyasi tarihe “uçak krizi” olarak geçen bu olaydan sonra, Türkiye-Rusya ilişkileri ciddi olarak gerginleşmiş ve Rusya'nın çeşitli alanları içeren Türkiye'ye yönelik yaptırımları oldukça yoğunlaşmıştır. Türkiye-Rusya ilişkilerinde yaşanan uçak krizinden sonra geçen dönemin ticaret üzerinde büyük etkiye sahip olduğu söylenebilir. Deri, tekstil, otomotiv, gıda vb. sektörler ile turizm sektörü göz önüne alındığında, Rusya krizinin etkisi oldukça büyük olmuştur (Posta Gazetesi, 2016).

Türkiye'nin ithalat yaptığı toplam 227 ülke ve serbest bölge arasında 2015 yılı itibarıyla, Rusya Federasyonu Çin ve Almanya'nın ardından 3. sıradadır. ABD, İtalya, Fransa, İran sırasıyla Rusya Federasyonu'nu izleyen ülkelerdir. Türkiye ise Rusya'nın en fazla ithalat yaptığı 12. ülke olmuştur. Rusya'nın Türkiye'den yaptığı ithalatı 2014 yılında bir önceki yıla kıyasla %9,6 oranında azalarak 6,6 milyar dolar düzeyine gerilemiştir. Bu ithalat ile Türkiye'nin, Rusya'nın toplam ithalatı içerisindeki payı %2,3 olarak hesaplanmıştır (İTKİB, 2015).

Uçak krizinin ardından 2015 yılında 24 milyar dolar olan dış ticaret hacmi, 2016 yılında 17 milyar dolara kadar düşmüştür. Toplam dış ticaret hacmi iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin düzelmesi ile birlikte 2017 yılında 22 milyar dolara, 2018 yılında 25 milyar dolara, 2019 yılında 26 milyar dolara kadar çıkmıştır (Özdemir, 2020). 2015 yılında Türkiye'nin Rusya ile dış ticaretinin nasıl

değiştiğini gösteren Tablo.5 incelendiğinde, 2015 yılında Rusya'dan ithalatın 19,3 oranında azaldığı görölmektedir. 2015 yılında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 2014 yılına göre yüzde 39,6 oranında azalmıştır. 2014 yılında Rusya ve Türkiye arasındaki ticaret hacmi yaklaşık 31,2 milyar ABD doları olup, Türkiye'nin ihracatı 5,9 milyar ABD doları, ithalatı ise 25,3 milyar ABD dolarıdır. Tablo.3 ve tablo 4' te ifade edildiği gibi, Türkiye'nin en büyük ihracat kategorileri (i) tekstil, kumaş, mamul mallar, (ii) sebze ve meyveler ve (iii) araçlar iken; ithalat kategorileri (i) doğal gaz, (ii) ham petrol ve yakıt ürünleri ve (iii) demir ve çeliktir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2010-2020).

Tablo 3. 2010-2020 Yılları Arasında Rusya' dan Yapılan İthalat (\$)

İthalat	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Petrol ve Ürünleri	16.292.679.000	17.183.330.353	19.325.006.283	17.480.494.753	16.884.387.540	13.282.145.682	8.731.540.849	11.803.737.141	13.353.804.413	14.447.576.720	2.121.795.642
Kimyasallar	445.027.215	550.481.407	570.033.452	692.304.605	585.062.477	490.015.117	361.425.746	569.936.152	590.911.315	527.732.973	101.745.453
Demir ve Çelik Hurdası	2.244.692.853	3.160.968.859	2.777.380.687	3.098.755.550	2.915.700.597	2.886.450.369	2.391.110.977	3.543.2280.12	4.089.329.723	3.239.584.028	479.309.555
Kereste	164.519.552	194.276.100	209.534.983	205.894.955	185.478.377	222.348.231	226.460.761	191.370.453	97.412.338	36.518.317	4.066.547
Tohum ve Hububat	3.119.411	47.082.050	191.628.611	95.772.667	137.117.456	78.261.101	140.162.667	233.549.171	25.408.830	114.28.0447	93.475.626
Tarımsal Hammadde	782.194.798	1.127.788.364	2.062.554.410	2.118.563.083	2.978.327.703	2.162.096.998	1.869.345.984	1.592.434.260	2.073.139.635	2.368.340.809	364.812.535
Muh. Ham. Eşya	1.552.608.622	1.559.841.272	1.348.668.212	1.286.896.016	1.474.471.890	1.136.115.387	1.229.952.729	1.302.796.691	1.405.09.9062	1.435.241.609	278.374.128
Mekanik Cihazlar v.b	32.041.236	17.941.851	15.938.495	12.625.425	24.999.873	26.654.621	39.132.540	30.242.046	27.163.538	27.384.191	3.145.073
Otomotiv San. Ürünleri	5.504	20.273.161	16.631.013	10.030	216.967	1.600.584	490	120.326	46.416	22.907.366	—
Toplam İthalat	21.600.641.439	23.952.914.321	26.625.286.056	25.064.213.832	25.288.597.271	20.401.756.568	15.162.388.047	19.514.093.954	21.989.573.934	22.453.008.686	3.522.209.560

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2010-2020)

Tablo 4. 2010-2020 Yılları Arasında Rusya' ya Yapılan İhracat (\$)

İhracat	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Tekstil Ve Hazır Giyim Dokumacılık Ürünleri	1.048.860.984	542.908.166	1.223.968.739	607.060.719	968.157.334	518.603.458	184.279.497	335.182.797	535.437.791	592.898.055	103.207.669
Gıda Ürünleri	946.877.879	1.011.773.056	971.868.477	1.102.589.893	1.192.171.151	1.056.599.989	453.312.234	789.751.549	853.572.181	968.598.854	188.117.240
Kimyasal Ürünler	252.517.048	297.281.192	284.065.062	303.834.650	175.900.897	190.705.565	93.601.888	175.509.974	186.819.140	179.111.619	30.663.909
Elektrikli Makine Ve Cihazlar	491.472.023	880.093.904	987.217.375	1.093.309.391	906.981.886	455.846.839	279.256.562	435.596.525	565.658.078	646.101.594	110.546.459
Otomotiv Sanayi Ürünleri	593.506.588	864.659.325	815.636.163	968.501.250	650.134.423	240.652.160	194.917.184	279.055.560	340.643.411	405.495.971	97.889.187
Demir Ve Çelik	32.696.156	67.448.317	193.993.760	138.683.008	122.661.179	31.981.378	16.396.413	31.899.641	31.669.778	25.399.109	4.075.653
İnşaat Malzemeleri	86.691.354	144.487.720	213.503.911	188.696.218	135.678.897	70.690.058	44.019.695	59.065.293	64.353.615	68.872.129	9.884.384
Temizlik Malzemeleri	100.295.654	106.215.575	123.402.437	115.561.363	113.848.968	73.364.247	54.990.402	59.842.788	65.013.693	74.104.914	10.788.344
Muh. Hammadde Eşya	101.989.340	173.303.178	240.543.371	232.342.982	141.871.098	46.714.863	28.119.381	52.308.743	53.629.951	70.353.580	16.210.557
Toplam İhracat	4.628.152.963	5.992.633.393	6.680.777.245	6.984.209.480	5.943.014.110	3.588.330.986	1.732.953.579	2.734.315.893	3.399.662.315	3.853.188.605	705.301.900

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2010-2020)

Tablo 5. 2010-2019 Yılları arasında Rusya'ya Yapılan İthalat ve İhracat

RUSYA FEDERASYONUNA YAPILAN YILLARA GÖRE İTHALAT VE İHRACAT										
	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010
Yıllık İhracat	3.854.809	3.399.662	2.734.316	1.732.954	3.588.331	5.943.014	6.964.209	6.680.777	5.992.633	4.628.153
Yıllık İhracat Toplam İçindeki Payı (%)	2,2	2,0	1,7	1,2	2,5	3,8	4,6	4,4	4,4	4,1
Yıllık İhracat Önceki Yıla Göre Değişim (%)	13,4	24,3	57,8	-51,7	-39,6	-14,7	4,2	11,5	29,5	45,1
İthalat	22,454,472	21,988,574	19,514,094	15,162,386	20,401,757	252,885,597	25,064,214	26,625,286	23,952,914	21,600,641
Yıllık İthalat Toplam İçindeki Payı %	11,1	9,9	8,3	7,6	9,8	10,4	10,0	11,3	9,9	11,6
Yıllık İthalat Önceki Yıla Göre Değişim	2,1	12,7	28,7	-25,7	-19,3	0,9	-5,9	11,2	10,9	11,1

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2010-2020)

Rusya'nın Türkiye ile olan ekonomik ilişkileri, askeri alanda iş birliği bir yana bırakılırsa, maddi anlamda üç kategoriye ayrılabilir:

(1) Turizm

(2) Mühendislik hizmetleri

(3) Proje işleri (Rusya'daki Türk Firmaları ve Türkiye'deki Rus Firmaları)

3.1. Turizm

Rus turistlerin, yabancı turistlerin içerisindeki payı son derece önemlidir. 2014 yılında Türkiye'ye gelen 35,9 milyon yabancı turist kişi başı ortalama 828 dolar harcamış ve bu sayının 4,5 milyonu Rus turisttir. Bunu Türkiye'ye gelen 4,5 milyon Rus turist sayısı ile çarparsak Rus turistlerin bıraktığı döviz gelirini yaklaşık 3,7 milyar dolar olarak hesaplamış oluruz. Yabancı turistlerin bıraktığı toplam döviz gelirinin yaklaşık 27,8 milyar dolar olduğunu dikkate alırsak demek ki Rus turistler, Türkiye'nin yabancı turistlerden elde ettiği döviz gelirinin %13'den fazlasını bırakmaktadır.

Türkiye'nin aralarında Rusya'nın da olduğu uluslararası turizm piyasalarından 53 tanesi için oluşturulan yakınsama hipotezinin ampirik açıdan geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, uluslararası turizm piyasalarından Türkiye'ye gelen turistlerin sayısının, bu 53 turizm piyasasından Türkiye'ye gelen turistlerin sayısı ile birlikte hareket ettiğini ve uluslararası turizm piyasalarından Türkiye'ye gelen turistlerin sayısını artırabilmenin büyük ölçüde bu 53 turizm piyasasına bağlı olduğunu göstermektedir (Yalçınkaya & Yazgan, Türkiye'nin Turizm Piyasalarının Yakınsama Analizi: Fourier Birim Kök Testlerinden Kanıtlar, 2020). Bu durumda Rusya'dan gelen turist sayısının azaldığı dönem, uluslararası turizm piyasalarından Türkiye'ye gelen turist sayısının da belirgin biçimde azalmasına neden olabilecektir.

2014 yılında yurt dışına turist olarak giden 8,4 milyon Türk vatandaşının 143.448'i Rusya'ya gitmiştir. Türk turistlerin 2014 yılında Rusya'da yaptığı harcama toplamı 98,5 milyon dolardır (Eğilmez, 2015). Rus turistlerin, Türkiye'nin turizm gelirleri içindeki payı büyüktür.

Uçak krizi sonrası, Türkiye-Rusya arasında yıllardır süren iyi ilişkiler bozulmuştur. Bu olay sonrasında Rusya, birtakım yaptırımları yürürlüğe koyarken, bunlar arasında turizmde yasaklamalar da yer almıştır. Bu bağlamda, Türkiye ve Rusya arasındaki vize serbestleştirmesinin kaldırılması, Rusya'dan Türkiye'ye tur ve charter uçuşlarının satışını da yasaklamıştır. Bu durumun Türkiye'deki turizm üzerinde olumsuz etkisi olmuştur. Yine uçak krizi sonrasında yaşanan terör olayları ve 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe girişimi, Türkiye turizmini olumsuz etkilemiştir. Cari işlem hesaplarının büyük bir kısmı turizm gelirlerinden oluşan Türkiye'de cari açık fazlaşmış, bu durum da Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.

Tablo 6'da 2007-2015 yılları arasında Türkiye'ye gelen Rus ziyaretçi sayısında yıldan yıla bir artış gözlenmektedir. 2009 yılında yaşanan küresel krizin etkisiyle, 2010 yılında %10,85 ile tekrar kriz öncesi seviyelerine yükselmiştir. 2015'te henüz uçak krizi yaşanmadığı için, 3.649.003 Rus turist Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Tabloya bakıldığında, 2010 yılından itibaren Türkiye'ye gelen Rus turist sayısının yıllar itibarıyla arttığı gözlemleniyor. 2015 ile 2016 yılında Rusya'daki krizden kaynaklanan bir azalma; 2016 yılında ise uçak krizi sonrası Türkiye'ye uygulanan ekonomik ambargodan kaynaklanan bir azalma söz konusudur. Toplam turist sayısında Rusların payı, sadece %3,41 olmuştur. 2015 yılından 2016 yılına kadar Rus ziyaretçi sayısında yaklaşık %7 oranında bir düşüş yaşanmıştır. Bu oran, Türkiye ekonomisi için büyük bir kayıptır. Uçak krizinin Türkiye turizmine kaybı yaklaşık 2,1 milyar dolardır.

Cari işlemler açığının en büyük sebeplerinden biri turizm gelirlerinin yetersiz olmasıdır. Uçak krizinin ardından, iki ülke arasındaki ilişkiler ilerleyen dönemlerde yaşanan olumlu gelişmelerle birlikte normalleşmeye başlamış ve bu durum turizm, ticaret, inşaat vb. alanlarda etkisini

göstermiştir. 2017 yılı Ocak-Ağustos döneminde Türkiye'ye gelen Rus ziyaretçi sayısı 3.333.476'dır. 2016 yılı Ocak-Ağustos dönemine göre, Rus turist sayısındaki artış oranı %991,6'dır. Ülkeye gelen Rus turist sayısı, 2018 yılı ocak-eylül aylarında, bir önceki yılın aynı dönemine göre yaklaşık %24 artmış ve 5,1 milyon olmuştur. **Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı 2015 yılında 36 milyon 244 bin, 2016'da 25 milyon 352 bin gerilemiştir.** Türkiye 2015 yılında 31,4 milyar dolar turizm geliri, 2016'da 22,1 milyar dolar gelir elde edebilmiştir. Uçak krizinin ülke ekonomisine sadece turizm üzerinden yarattığı kayıp 9,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de özellikle turizm sektörünün bu krizden olumsuz yönde etkilendiğini gösteren rakamlardır (Turizm Günlüğü , 2020). Ancak ilişkilerin düzelmesiyle birlikte, turist sayısı 2017 yılında 4,7 milyona, 2018 yılında 6 milyona, yükselmiştir (Özel & Uçar, Dış Politika ve Güvenlik, 2019). 2019 yılında 7 milyon Rus turist gelmiştir (Turizm Güncel, 2020).

Tablo 6. 2000-2020 Yılları Arasında Rusya'dan Türkiye'ye Gelen Turist

Yıllar	Rusya'dan Gelen Turist Sayısı
2000	677.152
2001	757.121
2002	946.494
2003	1.257.559
2004	1.603.372
2005	1.864.682
2006	1.853.442
2007	2.465.336
2008	2.879.278
2009	2.694.733
2010	3.107.043
2011	3.468.214
2012	3.599.925
2013	4.269.306
2014	4.479.049
2015	3.649.003
2016	866.256
2017	4.715.438
2018	5.964.613
2019	7.000.000
2020 (Ocak+Şubat)	237.786

Kaynak: (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018)

3.2. Müteahhitlik Hizmetleri

Ekonomik ilişkilerin kapsamı ticaret ile sınırlı değildir. 1984 anlaşmasının maddelerinden yararlanarak anlaşma imzalandığından bu yana Türk şirketleri ve özellikle müteahhitler Rusya Federasyonu'nda aktif olarak iş yapmaktadır. Bu şirketlerin çoğu, sektörlerinde inanılmaz bir üne kavuşmuştur. 2017 yıl sonu itibarıyla Türk müteahhitler Rusya'da 65 milyar dolarlık sözleşmeli iş tamamlamış ve ülkeye yaklaşık 10 milyar dolar değerinde yatırım yapmıştır. Buna karşılık, Ak kuyu Nükleer Santrali dışında Rusya'nın Türkiye'deki yatırımları bu miktarla aynı seviyeye gelmiştir. Anadolu Efes (alkollü içecekler), Enka (inşaat), Rönesans (inşaat), Şişecam (cam), Eczacıbaşı (fayans ve seramik ürünler), Hayat (tüketim malları ve ahşap ürünler) ve Zorlu Rusya' da faaliyet gösteren başlıca Türk şirketleri arasındadır (Özdemir, 2020). Rusya'nın Türkiye'deki projeleri arasında en önemlisi Ak kuyu nükleer elektrik santrali inşaatıdır. 20 milyar dolara mal olan bu inşaatın finansmanı da Rusya tarafından sağlanmaktadır. Her iki ülkenin karşılıklı olarak büyük projeleri vardır (Coşkun, 2017).

Türkiye uzun zamandır yurtdışında müteahhitlik hizmetleri çerçevesinde dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer almaktadır. Özellikle komşu ülkelerde sağladığı müteahhitlik hizmetlerinden önemli bir döviz geliri elde etmektedir. 2014 yılında Türk müteahhitlerin üstlendiği 27,1 milyar dolar tutarındaki yabancı projelerin dağılımına bakılacak olursa, 6,5 milyar dolarlık proje değeri ile Türkmenistan ilk sırada yer almaktadır. Bunu 3,9 milyar dolar ile Rusya, 3 milyar dolar ile Cezayir ve 2,7 milyar dolar ile Katar izlemektedir. 1972'den 2015'in ortalarına kadar toplam proje fiyatı olarak üstlenilen 312 milyar dolarlık çalışmalar, Rusya'nın 61,36 milyar dolar ile ilk sırada yer aldığını göstermektedir (TMB-Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri, 2019).

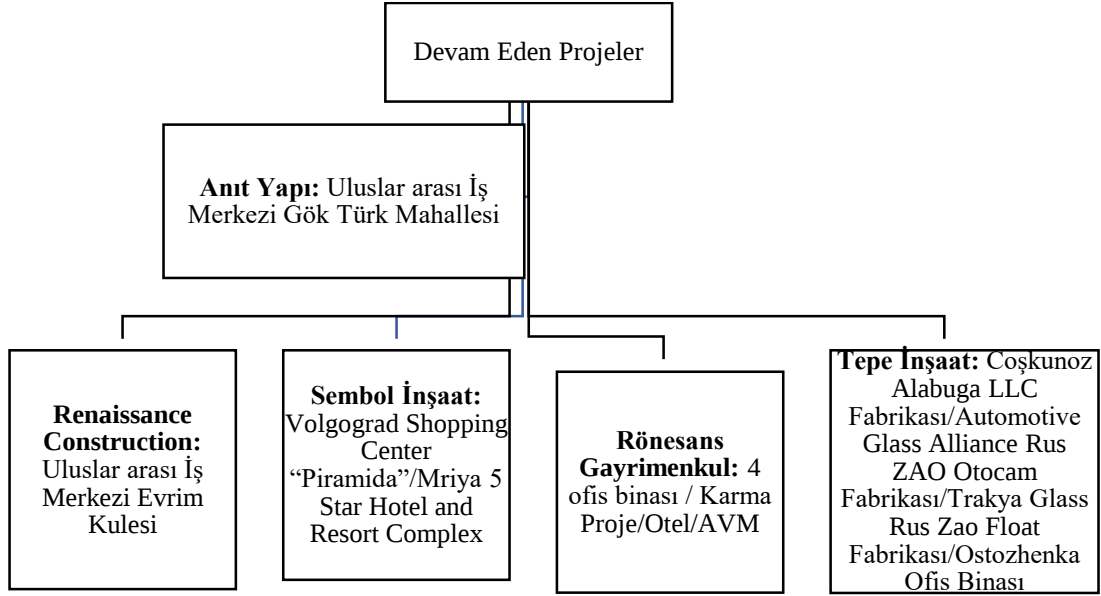
İnşaat, mevcut krizden etkilenen en önemli sektörlerden biridir. Türk inşaat müteahhitleri tarafından Eylül 2015'e kadar geçen üç yıl içinde Rusya'da imzalanan yeni sözleşmelerin toplam değerinin, Türkiye GSYİH'ının yaklaşık %1,2-1,4'ü olduğu tahmin edilmektedir. Ortalama sözleşme süresinin 3-5 yıl olduğu varsayıldığında, mevcut projelerden tahmini yıllık nakit akışı GSYİH'ının %0,3-0,4'ü civarındadır. Rusya'daki projeler için, Türk müteahhitler büyük ölçüde Türk vatandaşlarını istihdam etmektedir. Rusya'da çalışan yaklaşık 87.000 Türk vatandaşından 55.000'inin Türk inşaat şirketlerinde çalıştığı tahmin edilmektedir (EBRD, 2015).

Tablo 7'de Rusya'daki Türk inşaat firmaları bulunmaktadır. Rusya'da faaliyet gösteren önde gelen Türk şirketleri, ilgili faaliyet sektörleriyle birlikte Tablo.7 ve Şekil 1'de listelenmiştir.

Tablo 7.Türk Mütcahitlerin Rusya'da Yapmış Olduğu İnşaat projeleri ve Rusya'da Faaliyet Gösteren İnşaat Firmaları

RUSYA'DAKİ TÜRK İNŞAAT FİRMALARI	RUSYA'DA YAPILAN PROJELERDEN BAZILARI	RUSYA'DA DEVAM EDEN PROJELER
1-)Polimeks İnşaat Taahhüt	Kazan Emekli Sandığı Binası İnşaatı	Anıt Yapı: Uluslararası İş Merkezi Gök Türk Mahallesi
2-)Enka İnşaat	Samara, Yaroslavi, Kaliningrad-Ibis Hotel İnşaatları	Renaissance Construction: Uluslararası İş Merkezi Evrim Kulesi
3-)Berkan Mühendislik Elektrik San. Ve Tic. Ltd.Şti	Renault Yenileme ve İnşaat Projesi	Sembol İnşaat: Volgograd Shopping Center “Piramida” / Mriya 5 Star Hotel and Resort Complex
4-)Tria Morya İnşaat	Volkswagen Otomobil Fabrikası İnşaatı	
5-)Alarko İnşaat	Yugorskiy State Üniversitesi Anahtar Teslim Projesi	Polimeks İnşaat:The Ritz-Cariton Otel
6-)Sembol İnşaat	Çok İşlevli Tiyatro ve Konser Salonu İnşaatı	Tepe İnşaat: Coskunoz Alabuga LLC Fabrikası / Automotive Glass Alliance Rus ZAO Otocam Fabrikası / Trakya Glass Rus Zao Float Fabrikası / Ostozhenka Ofis Binası
7-)Marash Stroy	Buz Hokeyi Kompleksi İnşaatı	
8-)Soyak İnşaat	Surgut Doğalgaz Çevrim Santrali İnşaatı	
9-)Beta Tek İnşaat	İngiltere Büyükelçilik Rezidansı Restorasyon İnşaatı	Yenigün İnşaat: Ekaterinburg Yaşam Merkezi Limerans 2 Projesi / Almaz Alışveriş Merkezi
10-)Sml İnşaat	Capital City Towers İnşaatı	
11-)Atlas İnşaat	Russki Standart Vodka Üretim Tesisleri İnşaatı	Rönesans Gayrimenkul: 4 ofis binası / Karma Proje / Otel / AVM
12-)Akort İnşaat	Soçi Olimpiyat Komitesi Otel	
13-)Ekinciler İnşaat	Life Park Yatırım Projesi	
14-)Accon İnşaat	Pulkova 1 yeni terminal binası inşaatı	
15-)Esta İnşaat	Capital Grup Hotel & Rezidans Projesi İnşaatı	
16-)ATK İnşaat	Smolensky çok amaçlı kompleks İnşaatı	
17-)Üçgen İnşaat	Ochapovsky Hastanesi	
18-)Odak İnşaat	Krasnodar Spor Kompleksi	
19-)Sefa İnşaat	Soçi Hipermarket	
20-)Ulu İnşaat	Izhevsk'te Lojistik merkez	
21-)Tepe İnşaat		
22-)Magnet İnşaat		
23-)Nova İnşaat		
24-)Troy İnşaat		
25-)Palmire İnşaat		
26-)Yamata İnşaat		
27-)Kasa Stroy-Kasa İnşaat		
28-)Monotek İnşaat		
29-)Koçtek İnşaat		
30-)Cenk İnşaat		
31-)Enka İnşaat		
32-)Mebe Construction		
33-)Gama İnşaat		

Kaynak: (<https://insaatelemanı.com/rusyada-is-yapan-turk-insaat-sirketleri>)

Şekil 1. Devam Eden Projeler

Kaynak: (<https://www.rtib.org/cms-uploads/inşaat-rusya-1.pdf>)

3.3. Proje İşleri (Rusya'daki Türk Firmaları ve Türkiye'deki Rus Firmaları)

Rusya, 2014 yılında Türkiye'nin 4.en büyük doğrudan yabancı yatırımcısı olmuştur. Rusya'nın doğrudan yabancı yatırımları, yıllık olarak 400-450 milyon ABD doları civarındadır. Rus vatandaşlarının doğrudan yabancı yatırımları mülkle ilgili yatırımları hariç, 2014 yılında 730 milyon ABD dolarıdır. Buna ek olarak, Türkiye'de Rusya tarafından planlanan, yapım aşamasında olan Ak kuyu nükleer santrali ve halen ilk planlama aşamasında olan Türk Akarsu Boru Hattı gibi birçok mega proje bulunmaktadır (Carrion, Abbas, & İbrahimov, 2016).

Rusya'nın Türkiye'deki yatırımlarının, Rusya'da ayrı tüzel kişilik olarak kayıtlı Türk iştiraklerinin faaliyetlerini sınırlama niyetinde olmadığı için, yaptırımlarla doğrudan zarar görmesi beklenmemektedir. Ancak girdiler üzerinde dolaylı bir etki göz ardı edilemez, zira Türk girdileri temin etmek ve/veya Türk personelin işe alınmasında sorunlar yaşanmıştır.

Son birkaç yıldır Türkiye'de yüksek üretim seviyesine sahip olan seramik sektörünün Rusya'ya ihracı tamamen azalmış ve Mısır, İtalya, Çin ve İspanya gibi aynı sektördeki diğer ülkelere liderlik etmeye başlamıştır. Her iki ülkenin birbirlerinde iş yapan firmaları vardır. Türkiye'de iş yapan başlıca Rus firmaları: Aeroflot (Havayolu şirketi), Gazpromexport (Doğal gaz şirketi), Lukoil (petrol şirketi), Siberbank (Denizbank'ın büyük ortağı)'tır. Rusya'da iş yapan 500 dolayında Türk şirketi vardır. Bunların 150'si müteahhitlik şirkettir. Rusya'da iş yapan Türk şirketlerinin bazıları Zorlu Enerji, Enka, Anadolu Grubu, Koç, Şişe Cam, Eroğlu Giyim, Denizbank, Arçelik (Beko), Vestel, Ant Yapı, Rönesans, Gama, Soyak İnşaat, Tepe İnşaat, Alarko Şirketler Topluluğu' dur (Carrion, Abbas, & İbrahimov, 2016).

Her iki ülkedeki şirketlerin birbirleriyle önemli faaliyetleri ve yatırımları olmasına rağmen, Türkler bu alanda çok daha ciddi bir varlığa sahiptir. Türk müteahhitlerin Rusya'da 1972-2018 yılları arasında üstlendiği 1967 projenin toplam bedeli 73 Milyar ABD Dolarıdır. 1972-2018 döneminde, Türk müteahhitlerinin yurtdışında üstlendikleri işlerin ülkelere göre dağılımı incelendiğinde, Rusya Federasyonu'nun (%19,3) lider konumunu sürdürdüğü görülmektedir (TMB-Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri, 2019).

Rus yatırımları, önceleri hizmet sektöründeki küçük ve orta bütçeli işletmelerin sermayesine yönelmiştir. Mobil iletişim, yakıt ve enerji, nükleer enerji, demir-çelik endüstrisi gibi yeni

alanlarda iş birliğı yapılmaya başlanmıştır. Rus firmaları Türkiye’deki Tuğrul, Deriner, Batman, Bayram ve Bağlı gibi barajların yapımında yer almışlardır. Bu firmalar ayrıca Ankara-Samsun, Sivas-Kayseri hatları başta olmak üzere Türkiye’deki doğalgaz altyapısının inşasında ve Mersin “Ak kuyu Nükleer Enerji Santrali’nin ve Deriner Barajı ve Hidroelektrik Santrali için Technostroyexport anonim şirketi konsorsiyumunun kurulmasında yer almışlardır (Tepav Ticaret Çalışmaları Merkezi, 2019).

Rusya’da yapılan projelerden bazıları:

- Kazan Emekli Sandığı Binası İnşaatı
- Samara, Yaroslavl, Kaliningrad-Ibis Hotel İnşaatları
- Renault Yenileme ve İnşaat Projesi
- Volkswagen Otomobil Fabrikası İnşaatı
- Yugorskiy State Üniversitesi Anahtar Teslim Projesi
- Çok İşlevli Tiyatro ve Konser Salonu İnşaatı
- Buz Hokeyi Kompleksi İnşaatı
- Surgut Doğalgaz Çevrim Santrali İnşaatı
- İngiltere Büyükelçilik Rezidansı Restorasyon İnşaatı
- Capital City Towers İnşaatı
- Russki Standart Vodka Üretim Tesisleri İnşaatı
- Soçi Olimpiyat Komitesi Oteli
- Life Park Yatırım Projesi
- Pulkova 1 yeni terminal binası inşaatı
- Capital Grup Hotel & Rezidans Projesi İnşaatı
- Smolensky çok amaçlı kompleks İnşaatı
- Ochapovsky Hastanesi
- Krasnodar Spor Kompleksi
- Soçi Hipermarket
- Izhevsk’te Lojistik merkez

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Uçak krizi, Rusya ve Türkiye tarihinde, özellikle ekonomi sektöründe bir dönüm noktasıdır. Rus savaş uçağının düşürülmesinin Türkiye için olumsuz sonuçları ve verimli ilişkiler için uzun vadeli bir çabanın kırılması söz konusu olmuştur. Ticaret, tarım, turizm, enerji, inşaat, tekstil ve göç sektörlerindeki etki komşu bölgelere de ulaşmıştır.

Türkiye’nin en çok taze meyve ve sebze ihracatçıları arasında olduğu ve Rusya’nın bu malların en büyük ithalatçısı olduğu düşünüldüğünde, Rusya’ya tarımsal ihracat üzerindeki yasaklar Türk tedarikçilerine önemli ölçüde zarar vermiştir. En büyük kayıplar turizm sektöründe gerçekleşmiştir. Buna göre, vizesiz seyahatin askıya alınması ve Rus hükümetinin turizm acentelerinin Türkiye’ye tur satmayı durdurmalarını tavsiye etmesi, Türkiye’yi önemli bir oranda turizm geliri kaynağından mahrum etmiştir. Rusya hükümeti Rusların Türkiye’ye tatile gitmesini yasaklamamış, ancak gitmemelerini tavsiye etmiştir; dolayısıyla bu lobi, turizmde yeni trendler yaratmıştır. Ayrıca, Türk inşaat şirketleri Rusya pazarında önemli bir paya sahiptir ve ağırlıklı olarak Türk vatandaşlarını istihdam etmektedir. Bu yaptırımlar neticesinde Türkiye’nin işsizlik oranında beklenmedik bir artış söz konusu olmuştur.

Türkiye enerji bağımlısı bir ülkedir, ancak jeopolitik konumunu enerji ile ilgili stratejik gelişmelerde kullanmak istemektedir. Ülke temelde gaz tedariki ve daha az oranda petrol konusunda Rusya’ya bel bağlamaktadır. Bu aşırı bağımlılık, Ak kuyu nükleer santrali ihalesinin Rosatom’ a verilmesi sonucu daha da yoğun hale gelmiştir. Rosatom’ a, tanınan büyük imtiyazlar

nedeniyle, bazı Türk yorumcular bu imtiyazları, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Batılı güçlere verilen "kapitülasyonlara" benzetmiştir (Özel & Uçar, Dış Politika ve Güvenlik, 2019).

Ak kuyu nükleer santrali ve Türk boru hattı, denilen ülkeler arasındaki önemli mega yatırım projeleri için, krizden sonra tehdit oluşmuştur. Doğal gaz boru hattı olan Türk Akımı, Rus gazını Karadeniz üzerinden Türkiye'ye ve ayrıca Avrupa pazarına aktarmayı hedeflemiştir. Ancak, her iki taraf da projeyi askıya aldıklarını ifade etmişlerdir. Mersin'deki Ak kuyu Projesi'nin ağırlıklı olarak Rusya tarafından finanse edilmesi ve bir Rus Rosatom yan kuruluşu tarafından inşa edilmesi ve işletilmesi amaçlanmıştır. Mersin' deki Ak kuyu Projesi ülkeler arasındaki durum netleşene kadar en azından kısa vadede askıya alınmıştır.

Türkiye'ye ticaret, emek, göç ve inşaat konularında uygulanan yaptırımlar, Rusya için ülkenin ihtiyaçlarını karşılayacak ortak ülkeleri hızlı bir şekilde bulma ihtiyacı anlamına gelmektedir. Avrupa Birliği tarım ürünlerinde Türk ürünlerinin yasaklanması, Güney Kafkasya'nın yanı sıra Kuzey Afrika ve eski Sovyet ülkelerine de fayda sağlamıştır. Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Fas ve İsrail'den alternatif tedarikçiler bulmuştur.

Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde bir kriz yaşamış olmalarına rağmen özellikle ticari bağımlılığı olan ülkelerdir. Hükümet ve sektörel kuruluşların mevcut olumsuz ortamı yumuşatma ve iletişim ortamını yenileme çabalarını artırmaya devam etmesi ile birlikte, Türkiye Cumhurbaşkanı tarafından Rusya Devlet Başkanı'na yazılan mektup sonucunda, Türkiye'ye uygulanan kısıtlamalar, Rusya Devlet Başkanı'nın talimatı ile kaldırılmaya başlanmıştır. Dış ticaret ve ulaştırma ekseninde başlatılan gelişmelerin, vize başvurusunu karşılıklı olarak kaldırarak yeni bir boyut kazandığı açıktır.

Savaş uçağı krizi, Türkiye ve Rusya arasında sadece birkaç yıl önce dile getirilen stratejik bir ortaklığın ortaya çıkmasına ilişkin cesur iddiaları hem Türk hem de Rus yetkililer tarafından gözden düşürmüştür. Ayrıca, bölgesel çatışmalarla ilgili anlaşmazlıkların iki ülke arasındaki güçlü ikili ekonomik bağlantıları çok kolay bir şekilde gölgede bırakabileceğini ortaya koymuştur. Aslında Rusya'nın yaptırımlarının Türkiye ekonomisine 9-11 milyar dolar arasında bir zarara yol açtığı tahmin edilmektedir (NTV, 2016). 2016 yılının ilk altı ayında ticaret hacmi 8 milyar dolara gerilemiştir. Türkiye'yi ziyaret eden Rus turist sayısı ise aynı dönemde %87 azalmıştır (Habertürk, 2016).

Türkiye bir enerji ithalatçısı olduğu gibi, bir transit ülke olarak da Rusya ile kurmuş olduğu çıkar ortaklığı ilerleyen siyasi iş birliğinin belkemiğini oluşturmaktadır. Türkiye ve Rusya doğal gaz ticaretinden mutlak çıkar elde etmelerine rağmen, karşılıklı bağımlılık ilişkisinden çıkış maliyeti Türkiye için daha yüksektir. Güç dengesindeki değişimler, iç politikada iktidar değişiklikleri ve özellikle 2003 sonrası ortaklaşan bölgesel jeopolitik çıkarlar Türkiye-Rusya yakınlaşmasının arka planını oluşturan temel faktörlerdir (Demiryol, 2018).

Türkiye'nin Rus enerjisine bağımlılığı, inşaat sektörü haricinde Rusya'da hiçbir sektörün pazarında üstünlük kuramaması, Rus yaptırımlarına karşı savunmasızlığı ve Rusya'nın eylemlerindeki değişkenlikler, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri dengesiz hale getirmiştir. Türkiye ile Rusya arasında yaşanan uçak krizinin ardından, Türkiye'ye ağır yaptırımlar uyguladığında Türk ekonomisinin bu ikili ilişkide ne kadar hassas bir konumda olduğu açıkça görülmüştür. "Rusya'nın Türkiye'ye uyguladığı ekonomik yaptırımlar arasında; 2011 yılından bu yana uygulanmakta olan vizesiz seyahat rejiminin kaldırılması, Rusya'daki Türk yatırımları ve işçilerine yönelik kısıtlamalar, Rus pazarına ihraç edilen Türk mallarına dair kısıtlamalar ve Türkiye'ye yönelik tarifesiz seferlerin kaldırılması vardır. "Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinin "asimetrik bir karşılıklı bağımlılığa" dayalı olduğu söylenebilir (Özel & Uçar, Dış Politika ve Güvenlik, 2019)

Türkiye Müteahhitler Birliği'nin verileri Rusya'da iş yapan müteahhitlerin aldığı toplam proje bedelinin 2018 yılında 4 milyar dolar, 2017 yılında 1,8 milyar dolar, 2016 yılında ise 1,1 milyar dolar değerinde gerçekleştiğini göstermektedir. Türk müteahhitlerin 2017 sonu itibarıyla

Rusya'da 65 milyar dolar değerinde sözleşmeye dayalı iş tamamladığını ve ülkede 10 milyar dolar civarında yatırım yapıldığını ve bunun karşılığında, Ak kuyu Nükleer Santrali haricinde Rusya'nın Türkiye'deki yatırımlarının bu rakamla aynı seviyeye geldiği Temmuz 2019'da yayımlanan "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu" adlı raporunda ifade edilmektedir. Dolayısıyla, raporda iki ülke arasındaki ticari ilişkilerdeki ekonomik dengesizliğe dikkat çekilmektedir. Dengesizlik unsuru olarak, Türkiye'nin enerji alanında Rusya'ya bağımlı olmasına rağmen Türkiye'nin Rusya'ya katma değerli ürün satışı gerçekleştirmemesi ileri sürülmektedir (Özdemir, 2020).

Türkiye'nin Rusya'dan doğal kaynak ithalatı gerçekleştirirken Rusya'nın Türkiye'den makine, tekstil ve gıda satın alması iki ülke ilişkilerinde asimetrik bağımsızlığın, Rusya'nın lehine olmasına neden olmaktadır. Rusya'nın Türkiye'deki yatırımları daha çok enerji, metalürji, bankacılık ve otomotiv sektöründe iken Türkiye'nin daha çok Rusya'da inşaat, alkollü içecekler, kimyasallar ve cam yapımında yatırımları vardır. Asimetrik ilişkilerde bağımlılık, Rusya'ya kritik zamanlarda ve siyasi anlaşmazlıklarda üstünlük sağlarken, Rusya'nın Türkiye'deki yatırımlarının daha stratejik sektörlerde olması da Rusya'nın daha etkili olmasına neden olmaktadır (Köstem, 2018).

Türkiye Rusya'ya ihraç ettiği malların hiçbirinde Rusya'nın birincil tedarikçisi konumunda değildir. Yaş meyve ve sebzede, Türkiye Rusya için önemli bir tedarikçi olmakla birlikte, söz konusu yaptırımların ülke ekonomisine etkisini minimize etmek için Rusya ihtiyaç duyduğu malların temininde alternatif kaynaklara yönelmiştir. Buna karşılık pek çok üründe Rusya pazarının kısa vadede bir alternatifinin olmaması, Türkiye'de üreticileri zor durumda bırakmıştır. Türkiye'nin doğal gaz ithalatından kaynaklanan kırılganlığı, enerji-dışı ürünlerin ticareti üzerinden dengelemesi güçtür (Demiryol, 2018).

Rus yaptırımları ile karşı karşıya kaldığında Türkiye'nin kırılganlığını artıran üç sebepten bahsedilmektedir (Köstem, 2018):

-Türk ihracatçıları Rusya'nın yerini alabilecek alternatif bir pazar bulmada zorluk yaşamaktadır. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 2014 yılındaki 5,9 milyar dolar seviyesinden, 2015'te, 3,6 milyar dolara, 2016'da 1,7 milyar dolara gerilemiş ve 2017'de toparlanarak 2,7 milyar dolara yükselmiştir.

-Türkiye'nin turizm gelirinin Rus turistler haricinde alternatifi yoktur.

-Rusya'dan yapılan doğal gaz ithalatını azaltarak, alternatif enerji kaynakları bulmak oldukça zor gibi görünmektedir. Türk ekonomik menfaatleri, Rus politikasındaki olumsuz değişikliklerden kolayca zarar görebilmektedir.

Dolayısıyla, Türkiye'nin mevcut ihracat pazarlarını genişletmek için şimdiye kadar ulaşamamış, ekonomileri kötü olmayan bakir, talebe açık coğrafi olarak uzak pazarlara Güney Amerika (Venezuela, Peru, Şili, Meksika), Afrika (Sudan, Etopya, Nijerya, Gana, Tanzanya) ve kuzey ülkeleri (Norveç, İsveç gibi)'ne yönelmesi gerekmektedir.

Yaş meyve ve sebze sektörü için Rusya'ya alternatif pazarlar olarak Almanya, İsveç, Norveç, Finlandiya, İngiltere, Malezya, Singapur, Endonezya, Kazakistan, Katar, Bahreyn, İran, Çin, ABD, Japonya, Güney Kore, Tayvan, Brezilya, Hindistan, Baltık Ülkeleri, Balkan Ülkeleri, Suudi Arabistan, İsrail, Kuveyt, Irak, Polonya, Romanya, Ukrayna, Moldova, Macaristan ve Slovakya ülkelerine, demir- çelik vb. ürünleri için hedef pazar olarak Güneydoğu Asya, Batı Afrika ülkelerine; kimya sektörü açısından AB dışında öne çıkacak pazarlar ise ABD, Mısır, Irak ve İsrail; hazır giyim için Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'ya yönelmeyi hedeflemektedirler (İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, 2016).

Alternatif turizm faaliyetleri içinde, sağlık turizmi turizm gelirini en fazla arttıran, turizm gelirini en az arttıran ise inanç turizmidir. Sağlık turizmi için özellikle İç Anadolu Bölgesi, inanç turizmi için de, "uluslararası gündeme gelebilme niteliği yüksek olan Mevlana, Çatalhöyük, Kilistra, Sille

ve Selçuklu yapılarının tanıtılmasına ihtiyaç vardır” (Tapur, 2009). Diğer taraftan, Türkiye’nin uluslararası kongre merkezi haline gelebilmesi ve gençlik turizmi için seyahat acenteleri faaliyetleri oluşturulmalıdır. Türkiye turizm geliri için Rus turistler haricinde alternatifler oluşturulmalıdır. Turizm gelirini arttıran en önemli değişken ziyaretçi sayısı olduğu için, herhangi bir nedenle ülkemize gelen ziyaretçi sayısındaki azalma, turizm gelirini azaltacaktır. Siyasi ve ekonomik krizler, terör olayları turizm gelirini olumsuz etkilemekte ve turizm gelirini azaltıcı etki yapmaktadırlar.

Türk ekonomik menfaatlerinin Rus politikasındaki olumsuz değişikliklerden kolayca zarar görmemesi için Rusya’dan doğal gaz ithalatı sınırlandırılmalı, enerji arz güvenliği açısından belirsizlikler azaltılmalı ve Türkiye’nin bölgesel bir enerji merkezine dönüşebilmesi için Rus doğal gazının alternatifi olabilecek enerji kaynaklarına erişilmelidir. Rusya’nın ve Türkiye’nin jeopolitik olarak benzer amaçlara sahip olması iki ülkenin tekrar karşı karşıya gelebileceği yeni krizlerin yaşanmasına neden olabilir. Türkiye, karşılıklı bağımlılığın, Rusya lehine dengesiz bağımlılığa dönüşmesine izin vermemeli ve Rusya ile ilişkilerinde dengeyi korumalıdır.

Kaynakça

- Akgül, F. (2007). "The Effects of Russia's Putin Eurasian Energy Policies on Turkey-Russia Relations", Strategic Research Institute, Security Strategies Journal 5, 129-155.
- Arafat, M., & Alnuaimy, M. (2011). The Turkish-Russian Relations in the Era of AKP. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2).
- BBC NEWS. (2015, Aralık 1). "Rusya Türkiye'den İthalatı Yasaklanan Ürün Listesini Açıkladı". BBC News. Haziran 5, 2020 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151201_rusya_yaptirim_liste adresinden alındı
- Büyükkıncı, E. (2012). "Türk Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi: Güvenlik Sorunsalından Çok Boyutlu Derinliğe Geçiş, Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu: Türk Dili Halklar ve Türkiye İle İlişkiler, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.ss.779-842. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Carrion, J., Abbas, C., & İbrahimov, G. (2016). The Response of Turkey and Russia After Jet Crisis and The Implications. The South Caucasus and Center for Economic & Social Development & Research Paper.
- Coşkun, O. (2017, Temmuz 19). 2023'te Akkuyu'da Tam Olarak Enerji Üretimi Başlayacak.
- Çelikpala, M. (2015). Rekabet ve İşbirliği İkileminde Yönünü Arayan Türk-Rus İlişkileri. Bilig Dergisi, 72, 117-144.
- Çopuroğlu, Ö., & Karpuzcu, T. (2017). Krizlerin Yön Verdiği Türk Rus İlişkilerine Uçak Krizine Kadar Analitik Bir Bakış 2004-2016. Süleyman Demirel Üniversitesi Dergisi, 22(2), 465-483. Mart 25, 2020 tarihinde alındı
- Demiryol, T. (2018). Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı BAğımlılık ve Sınırları. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 17(4), 1438-1455.
- Duman, M., & Samadov, N. (2003). "Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki İktisadi ve Ticari İlişkilerin Yapısı Üzerine Bir İnceleme", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:6, 2003/2.
- EBRD. (2015, Aralık 7). Economic implications of Russia's sanctions against Turkey. (2015, December 7). European Bank for Reconstruction and Development. Retrieved from <http://www.ebrd.com/>. <http://www.ebrd.com/>: <http://www.ebrd.com/> adresinden alındı

- Eğilmez, M. (2015, Kasım 29). <http://www.mahfiegilmez.com>. 2020 tarihinde <http://www.mahfiegilmez.com/2015/11/rusya-krizinin-etkileri.html> Erişim tarihi: 10.03.2020 adresinden alındı
- Gürtuna, A. (2006, Haziran). Turkish-Russian Relations in the Post Soviet Era: From Conflict to Cooperation. Nisan 5, 2021 tarihinde <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12607080/index.pdf>: <https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12607080/index.pdf> adresinden alındı
- Habertürk. (2016, Temmuz 28). "Rus Turist Sayısı Yüzde 87,4 Azaldı," Habertürk, (July 28, 2016), retrieved May 22, 2016, from <http://www.haberturk.com/ekonomi/tatil/haber/1273217-rus-turist-sayisi-yuzde-87-4-azaldi>.
- <https://insaatelemanı.com/rusyada-is-yapan-turk-insaat-sirketleri>. (tarih yok). Mayıs 2020 tarihinde <https://insaatelemanı.com/rusyada-is-yapan-turk-insaat-sirketleri> adresinden alındı
- <https://www.rtib.org/cms-uploads/inşaat-rusya-1.pdf>. (tarih yok). Mayıs 2020 tarihinde <https://www.rtib.org/cms-uploads/inşaat-rusya-1.pdf> adresinden alındı
- <https://www.turizmguınel.com/haber/turkiyeye-2019-yilinda-kac-turist-geldi>. (2020, 01 31). Turiz. Güınel: <https://www.turizmguınel.com/haber/turkiyeye-2019-yilinda-kac-turist-geldi> adresinden alındı
- İımanbeyli, V. (2015). "Uçak Krizi" ve Türkiye-Rusya İlişkileri, Seta Perspektif, Sayı 119, Aralık 2015.
- İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliğı. (2016). Yaş Meyve ve Sebze Sektörü İçin Rusya'ya Alternatif Paarlar Ortak Akıl Toplantısı. İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliğı: <http://www.iib.org.tr/tr/iib-gundem-yas-meyve-ve-sebze-sektoru-icin-rusyaya-alternatif-pazarlar-ortak-akil-toplantisi.html> adresinden alındı
- İTKİB. (2015, Ağustos 4). <https://www.itkib.org.tr/>. <https://www.itkib.org.tr/>: <https://www.itkib.org.tr/> adresinden alındı
- Kaya, I. (2015, Kasım 26). 5 Soru: Rus Uçağıının Düşürölmesi ve Uluslararası Hukuk. Setav.
- Kazgan, G. (2002). Kazgan, Gülden, A Survey of Turkish-Russian Economic Relations in 1990s. Insight Turkey, 4, 101.
- Köstem, S. (2018). "The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamic of Asymmetric Interdependence. Perceptions: Journal of International Affairs, 23(2), 10-32. 2018 tarihinde alındı
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2014). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım İşletmeleri Genel Müdürlüğü.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2018). Kültür ve Turizm Bakanlığı. adresinden alındı
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2019). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü.
- Masumova Nigyar, R.:. (2018). "Russia and Turkey: Resetting Economic Partnership" Receptions Summer 2018, v XXIII n2, s34.

- NTV. (2016, Ocak 25). "Rusya ile Krizin Maliyeti en az 11 Milyar Dolar," NTV, (January 25, 2016), retrieved May 22, 2016, from <http://www.ntv.com.tr/ekonomi/rusya-ile-krizin-maliyeti-en-az-11-milyar-dolar,FPbktLfoeEuJ3nHMrOS10A>.
- NTV. (2020, mart 11). [www.ntv.com.tr: http://www.ntv.com.tr/dunya/rusya-s400-fuzelerini-suriyekonuslandirdi,q4xvFUui7E2LAWVB1bCDgQ](http://www.ntv.com.tr/dunya/rusya-s400-fuzelerini-suriyekonuslandirdi,q4xvFUui7E2LAWVB1bCDgQ) (Erişim Tarihi: 11.03.2020) adresinden alındı
- Özbay, F. (2011). "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye - Rusya İlişkileri:1992-2010" Bilge Stratejisi, 3 (4).
- Özdemir, Ö. (2020, Şubat 10). Türkiye Ekonomisi Açısından Rusya ile Ticari İlişkiler Ne Kadar Önemli? BBC NEWS. Temmuz 20, 2020 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51385834> adresinden alındı
- Özel, S. (2016, Mayıs 10). The Crisis in Turkish Russian Relations. <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2016/05/10/137131/the-crisis-in-turkish-russian-relations/> adresinden alındı
- Özel, S., & Uçar, B. G. (2019). "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu", Edan Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi, 2019/11. Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi. adresinden alındı
- Özel, U. (2019). "Türkiye-Rus İlişkilerinin Ekonomik Boyutu", Edan Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi, 2019/11.
- Posta Gazetesi. (2016). "The Economic Cost of the Russian Crisis wil Exceed 11 Billion Dollars Per Year.
- Sabah Gazetesi. (2015, Aralık 05). Rus Uçağının Düşürölmesinin Arka Planındaki İnanılmaz Detay. Sabah Gazetesi. Mayıs 5, 2020 tarihinde <https://www.sabah.com.tr/gundem/2015/12/05/rus-ucaginin-dusurulmesinin-arka-planindaki-inanilmaz-detay> adresinden alındı
- Soli, Ö., & Uçar, B. G. (2019, Temmuz). "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu". Mayıs 15, 2020 tarihinde Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi: <https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2019/08/soli-gokce-the-economy-Chrest-Rusya-TR-1.pdf> adresinden alındı
- Şahin, E., Konak, F., & Karaca, S. (2017).). Impact of "aircraft crisis" between Turkey and Russia on Borsa Istanbul food, beverage and tourism indexes. Business and Economics Research Journal, 8(3), 473-485.
- Şen, G. (2003). Türkiye-Rusya Federasyonu Ekonomik ve Ticari İlişkileri. <http://www.rtbnet.com> adresinden alındı
- Tanrısever, O. F. (2016). Türkiye-Rusya Krizinin Dinamikleri ve İkili İlişkilere Etkileri. Bilge Strateji, 8(14), s. 7-17.
- Tapur, T. (2009). "Konya İlinde Kültür ve İnanç Turizmi". Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi, 2(9).
- Tepav Ticaret Çalışmaları Merkezi. (2019). Rusya Federasyonu'nun Dünya Ticaret Örgütü'ne Katılımına İlişkin Bir Değerlendirme.
- TMB-Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri. (2019, Şubat). Haziran 3, 2020 tarihinde https://www.tmb.org.tr/doc/file/YDMH_Subat_2019.pdf adresinden alındı

- Topsakal, İ. (2016). Tarihi Süreçte Türkiye Rusya İlişkileri. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3(2), 33-53.
- Turan. (2009). "Türk Rus İlişkileri: Sorunlar ve Fırsatlar", BİLGESAM, Raporlar.
- Turizm Güncel. (2020, 01 31). "2019' da Türkiye' ye Hangi Ülkeden Kaç Turist Geldi?". Turizm Güncel.com.
- Turizm Günlüğü . (2020, Temmuz 11). Turizmin En Zor Yılı 2020. Turizm Günlüğü . Eylül 5, 2020 tarihinde <https://www.turizmgunlugu.com/2020/07/11/turizmin-en-zor-yili-2020/> adresinden alındı
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2010-2020). Dış Ticaret İstatistikleri Veri Tabanı.
- Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği. (tarih yok). <http://ttyd.org.tr/tr/turizm-istatistikleri>. Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği: <http://ttyd.org.tr/tr/turizm-istatistikleri> adresinden alındı
- Türkten, F. (2015, Kasım 27). Rus Uçağı Değişen Angajman Kuralları Çerçevesinde Düşürüldü. AA. Haber.
- Yalçinkaya, Ö., & Yazgan, Ş. (2020). Türkiye'nin Turizm Piyasalarının Yakınsama Analizi: Fourier Birim Kök Testlerinden Kanıtlar. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 55(1), 93-110.
- Yenişehirlioğlu, E., Salha, H., & Şahin, S. (2016). Research aimed at the effect of political crises on tourism demand: Russia's changing visage and its effects on Turkish tourism. Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences, 2(3), 74-83.

Research Article

Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye- Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analizi

Analysis of Economic Relations Between Turkey And Russia Before And After Aircraft Crisis

Zişan YARDIM KILIÇKAN

Dr. Öğretim Üyesi Kocaeli Üniversitesi

Dış Ticaret Bölümü

zisan.kilickan@kocaeli.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-2962-3565>

Extensive Summary

It is getting more and more difficult to establish political balances between states with the increase of conflicts, wars, immigration, and violation of human rights in international relations. The relationships between countries may be interrupted by other countries, as in the aircraft crisis between Turkey and Russia. These relations between Russia and Turkey came to a halt, as the Turkish Air Force shot down the fighter aircraft of the Russian Federation Air Force on November 24, 2015 due to a border violation against Turkey. If we are looking at the foundations of the Aircraft Crisis, today no country wants to cut its relations with other countries and does not want to confront with these countries. Because all countries need each other in commercial and political terms.

After the Russian aircraft crisis, while preserving the calm, Turkey has sent all the evidence at its disposal in the framework of international law to the UN and NATO. Russia has begun to impose sanctions on Turkey in many areas including the economy after November 24. These sanctions caused a serious contraction in the bilateral trade volume. The economic sanctions mentioned above, includes these topics: stopping the import of some food products from Turkey, since January 1, 2016; cancellation of the scheduled flights operated from Russia to Turkey; providing calls for an end the sales of package holidays to tourism companies engaged in Turkey; restricting the recruitment of Turkish citizens and stopping the travel of Turkish citizens who do not have permanent residence in Russia without a visa, since the same date.

The fact that the two countries had different perspectives on the Syrian crisis in the 2000s caused the deterioration of the established strategic relations. On November 24, 2015; the Turkish Air Force shot down the Russian Air Force's bomber, which caused the bilateral relations to become almost fragile. Thus, the aircraft crisis in Turkey-Russia relations has revealed the necessity of revising the relationship.

His support to the Russian-Turkish government during the July,15 2016 coup attempt in Turkey contributed significantly to the development of relations. The first step in the normalization process of Turkish-Russian relations was taken with a letter sent by President Recep Tayyip Erdogan to Russian President Vladimir Putin on June 12, 2016. President of the Republic of Turkey R.T. Erdoğan made his first trip abroad to Russia on August 9, 2016. After the meeting, it was agreed to bring the relations to a pre-crisis state. Successive steps have been taken in the fields of tourism, trade, energy, and security.

The aim of this study is to evaluate how and to what extent international trade between Turkey and Russia has changed in the context of the aircraft crisis that occurred between Turkey and Russia on November 24, 2015. In this study, first of all, Turkish-Russian relations were discussed from an economic perspective and the transformation of the political tension created by the aircraft crisis into an economic crisis, an analysis of the effect of the aircraft crisis on Turkish-Russian commercial relations were analyzed.

Relations between Turkey and the Russian Federation are based on a deep-rooted legacy. When we examine the relations between the two countries, we see that they are rivals, especially in politics and security. There are two different reasons for Turkey's relations with Russia in the first half of the 1990s. The first reason is that Turkey first wanted to develop a geopolitical field after the collapse of the Soviet Union. Cooperation in the fight against terrorism is the second reason that constitutes an important dimension of cooperation between the two parties.

It is observed that Turkish-Russian relations have been developed seriously in both economic and political fields, since the beginning of the 21st century. Among the main reasons for the development of these relations are the existence of similar approaches in the general framework of the foreign policies followed by both countries in the 2000s. In addition, the increasing trade volume and diplomatic dialogue between the two countries are among the main reasons for the development of relations.

We can count the reasons that make the economic relations between the two countries unstable; Turkey's energy dependence on natural gas imports from Russia, except for the construction sector. Turkey cannot dominate its market in Russia, its vulnerability to Russian sanctions and as the variations in Russia's actions. We can say that Turkey-Russia economic relations are based on "asymmetric interdependence" .

If we evaluate the economic development of both countries; positive GDP growth, qualitative shifts in the industry composition of the economy, comprehensive development and encouragement of exports, all helped boost Turkey's foreign trade and enabled it to change the structure and geographical coverage of its economy.

Russia, on the other hand, initiated radical market reforms after the breakup of the Soviet Union, which aimed to replace the socialist economic model with a market-oriented capitalist model. It was only in 2008 that Russia achieved to reach the GDP figures of the pre-crisis period. However, despite its growth, Russia's economy is still dominated by commodity mining, wholesale and retail trade and real estate transactions, while the share of hi-tech and R&D-intensive industries is quite low.

A series of agreement on the basic principles of relations between Russia and Turkey initiated deeper political, economic and cultural cooperation between the two countries. A new impetus to building bilateral ties emerged when Russian President Vladimir Putin made his first official visit to Turkey in 2004 and the two countries adopted a joint declaration for the deepening of friendship and multidimensional partnership. The most important stage in bilateral economic relations began in 2009, when the High-Level Russian-Turkish Cooperation Council was established. This council continued the work of the Russian-Turkish Intergovernmental Commission on Trade and Economic Cooperation.

Russia's economic relations with Turkey, cooperation in the military field aside, financially, it can be divided into three categories: foreign trade, tourism, construction business services and project works.

The period from 2004 to 2015 was defined by the development of economic cooperation between the two governments. However, the fighter aircraft incident in 2015 caused substantial damage to Russian-Turkish economic relations, and revealed the fragility of the economic ties between the two countries in the face of political disagreements. Currently, economic relations between Russia and Turkey present opportunities and challenges for both countries. Russia traditionally exports

oil, gas, and metals to Turkey, and imports some manufactured goods. For its part, Turkey is a popular destination for Russian tourists, and many Turkish employees work in ongoing construction projects in Russia.

Following the 2008- 2009 global financial crisis, the economic ties between Russia and Turkey began to recover gradually in 2013. However, they have never returned to the pre-crisis level, mostly due to the global economic slowdown. The fighter aircraft crisis of 2015 and the sanctions imposed by Russia, which affected sensitive sectors of Turkey's economy, served as a serious test of resilience for economic relations between Russia and Turkey.

Moreover, huge infrastructure projects such as the TurkStream pipeline or the Akkuyu nuclear power plant are helping to draw the two countries closer to each other. Energy cooperation is the most important driver strengthening the normalization of political and economic ties between the two countries. Russia and Turkey share a number of political interests.

We also see that the tourism industry, which is an important sector of the Turkish economy, is recovering after the lifting of the Russian sanctions, and the number of Russian citizens visiting Turkey is increasing rapidly. Since the lifting of the Russian ban on Turkish agricultural products, Ankara has also been trying to regain its lost position in Russia's domestic market. At the same time, however, both countries need to rebuild the confidence between their business communities, as lingering uncertainty may lead to a long pause in investment cooperation.

This situation has also adversely affected the tourism of Turkey. Most of the current accounts consist of tourism revenues in Turkey and so that, current account deficit has increased. This situation has also affected Turkey's economy negatively. The balance of trade between the two countries, due to energy dependence is growing severely against Turkey. However, Turkey citizens who are doing business in Russia, Russian companies who are investing in Turkey and millions of Russian tourists in Turkey should also be considered. This relationship confirms that: Being overly dependent on a single country or a single type of energy source brings about not only economic but also political dependence. These dependencies lie behind the transformation of the aircraft crisis into an economic crisis.

If each of the economic relations between Turkey and Russia are considered to have a complementary feature, a political crisis can be understood more clearly why such aircraft attack turned into economic crisis. Exporting services like consumer's goods and especially the construction business from Turkey, hosting many Russian tourists, imports oil, hard coal, natural gas and semi-finished products from Russia in return, support this situation. It is possible to state that in the economic relations between the two countries, mutual investments as well as trade have reached significant dimensions. While more investment from Turkey to Russia said in the beginning, due to the rise in oil prices and natural gas with the Russian's saving is headed, investments from Russia to Turkey is increased.

Turkey is not in a position in any of Russia's primary supplier of goods exported to Russia. In order to minimize the impact of these sanctions on the country's economy, Russia has turned to alternative sources in procuring the goods it needs. In contrast, Turkey remained in a difficult situation due to the lack of an alternative manufacturers of many products in the short term in the Russian market. At the same time, it is difficult to balance out the non-energy products trade vulnerabilities arising from Turkey's natural gas imports, .

Difficulties experienced by Turkish exporters in finding an alternative market to replace Russia, the lack of alternative except for Russian tourists in Turkey's tourism revenues, difficulty in finding alternative energy sources due to the reduction of Turkey's natural gas imports from Russia, It proves that Turkish economic interests can easily be harmed by adverse changes in

Russian policy. Thus, Turkey should turn to, not bad economies, open to demand. geographically distant markets South America (Venezuela, Peru, Chile, Mexico), Africa (Sudan, Ethiopia, Nigeria, Ghana, Tanzania) and northern countries (such as Norway, Sweden) to expand existing export markets.

For Turkey's tourism revenue, alternatives should be established to Russian tourists. Since the most important variable that increases tourism income is the number of visitors, a decrease in the number of visitors coming to our country for any reason will decrease tourism income. Political and economic crises and terrorist events negatively affect tourism income and have a decreasing effect on tourism income.

In order that Turkish economic interests are not easily damaged by adverse changes in Russian policy. Natural gas imports from Russia should be limited, uncertainties in terms of energy supply security should be reduced, energy sources should be accessed that can be an alternative to Russian natural gas for the Turkey's transformation into a regional energy center. Having similar geopolitical objectives as Russia's and Turkey's may cause the emergence of new crises might confront against the two countries. Turkey should not allow turning into unbalanced dependency in favor of Russia and must maintain balance in relations with Russia.